қаратылмағанлығына тарийхтың өзи гүўалық береди. Бунда шахс ҳәм жәмийеттиң талапларын қанаатландырыў ушын тәбият тек ғана усыл сыпатында абсолютлестириў биринши планға шықты. Тәбиятқа инсаный қатнаста болыў, яғный «болыў» установкасы негизинде қатнас жасаў төмен болды. Тек «ийелик етиў» установкасы негизинде адам ҳәм тәбият қатнасы әмелге асырылды. Бул, өз нәўбетинде, қорқынышлы жағдайды келтирип шығаратуғын ҳалатларды алып келди. Бундай ҳалатлар ҳәзирги тутыныўшылық жәмийетинде де жоқ болып кетпеди. Сол себептен де ҳәзирги шараятта адам қәдириятын трансформациялаў дәўиринде бул «ийелик етиў» яки «болыў»ды антогонистик тәризде емес, бәлки, олар консенсус бирлигин: «ийелик етиў» ҳәм «болыў»ды тәмийинлеўди философиялық негиз сыпатында алып қараўымыз шәрт. Атап айтқанда, «ямаса-ямаса» логикасы «ҳәм-ҳәм» логикасына айланыўды талап етеди.

Экоцентристлик моделдиң экологиялық болмыс ҳәм экологиялық сананың диалектикалық бирлигин тәмийинлеўдеги методологиялық өлшемлерин ислеп шығыўда биз А.Д.Урсулдың методологиялық әҳмийетке ийе болған принципин дыққатқа алыў керек деп ойлаймыз.

А.Д.Урсул Экологиялық жәмийеттиң характерли белгилери сыпатында төмендегилерди алып қарайды [2]: -экологиялық проблемаларды эффектив шешетуғын, экологиялық катастрофаларды жоқ етиўге бағдарланған жәмийет; Экологиялық цивилизацияның раўажланыўы тәбият ҳәм жәмийеттиң өз ара қатнасының интенсивли-коэволюциялық усыл тийкарында болады; Бул социумның глобаллық ҳалаты, оның тәбият пенен өз ара тәсири сферасы, бул экоталаплар, экобаҳалылықлар ҳәм императивлер өмир сүретуғын ноосфераның раўажланыў этабы. Экожәмийет шараятында ҳәр бир адамда ҳәм соцаллық бирликте ең жоқары экологиялық мәденият, мораль, сана қәлиплесип, ал экологиялық гуманизмниң ҳуқуқый фундаменти болады; Цивилизацияның экологиялық ҳалаты, информациялық жәмийет базасында келип шығып, рационал планетарлық экораўажланыўды тәмийинлеў ушын жаңаша информациялық усыллар ҳәм информациялық технологиялар эффектив қолланылады.

Бизиң пикиримизше, бул принциплерди мақсетли реалластырыў экоцентрлик моделди тәмийинлеўдеги методологиялық өлшеми болып хызмет етеди.

Әлбетте, экологиялық жәмийет шараятында экологиялық этикаға зәрүрлик артады. В. Лейбинниң пикиринше, экологиялық этика-мәденияттың экологиялық императивине тийкарланған шахс ямаса жәмийеттиң этикасы емес. Ол адам искерлигиниң универсал этикасы болып табылады [3].

Демек, экологиялық проблемаларды шешиўде экоцентристлик парадигманың негизинде алып барылыўы керек. Бул парадигманың әҳмийети демографиялық проблемалар менен де тиккелей байланыслы болып, халық саны көрсеткишине де тәсир етеди. Әсиресе, экологиялық системасы қурамалы болған Қарақалпақстан шараятында адам искерлигиниң дерлик барлық тараўларында экоцентрлик парадигма басшылыққа алыныў талап етиледи. Атап айтқанда, демографиялық проблемаларды шешиўде экоцентристлик парадигма методологиялық әҳмийетке ийе.

Әдебиятлар

1. Ключкова М.С. Демография. –М.: РИОР, 2011.
2. Урсул А.Д. На пути к информационно-экологическому обществу. // «Философские науки». 1991. №5. -С. 15.
3. Лейбин В. Экология духа: отсамоуничножения к самоспасению. // «Общественные науки и современность». 1992. №5. -С.164.

РЕЗЮМЕ

Мақолада демографик ўсишга таъсир этувчи омиллар таҳлил этилган. “Инсон-табиат” тизимида экоцентрик парадигманинг методологик аҳамияти очиб берилган ва мазкур парадигманинг демографик жараёнларга таъсири асосланган.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются факторы, влияющие на демографический рост. Раскрывается методологическая значимость эко центрической парадигмы в системе «человек-природа» и обосновывается влияние этой парадигмы на демографические процессы.

SUMMARY

This article analyzes the factors influencing demographic growth. The methodological significance of the ecocentric paradigm in the “human-nature” system is revealed and the influence of this paradigm on demographic processes is based.

ЖАДИД МАТБУОТИ: МУРАККАБ ДАВРНИНГ ЁРҚИН КЎЗГУСИ

Л.Сувонов – *мустақил изланувчи*

Самарқанд давлат университети

Таянч сўзлар: “Садои Туркистон”, “Садои Фарғона”, “Янги”, “Исҳоқхон Ибрат”, “Тавалло”, “Ислоҳ”.
Ключевые слова: “Садои Туркистон”, “Садои Фарғона”, “Янги”, “Исҳоқхон Ибрат”, “Тавалло”, “Ислоҳ”.
Key words:“Sadoi Turkistan”, “Sadoi Fergana”, “New”, “Iskhokhon Sermon”, “Reform”.

1906-1917- йиллар оралиғида нашр қилинган газета ва журналлар орасида “Садои Туркистон” ва “Садои Фарғона” газеталари нафақат мутахассислар, балки ўзбек халқининг XX аср бошларидаги ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаёти билан қизиққан кишилар эътиборини тортиб келаётгани бежиз эмас. 1906-1917- йиллар оралиғида “Хуршид”, “Шухрат”, “Тужжор”, “Осиё”, “Самарқанд” сингари газеталар чиққани ва бу газеталарнинг майдонга келишига Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний сингари алломалар тамал тошини қўйиган бўлса, “Садои Туркистон” ва “Садои Фарғона” газеталарининг нашр этилиши Исҳоқхон Ибрат, Тавалло сингари шоирларнинг ижодида муҳим роль ўйнади.

1914 йил дунё халқлари тарихига Биринчи жаҳон уруши бошланган йил сифатида киради. Биринчи жаҳон уруши бошланиши билан мушкул аҳволга тушган Чор Россияси Туркистон халқларига қанчадан-қанча солиқларни солиб, от-аравадан тортиб, озиқ-овқатгача, кийим-кечаккача ҳаммасини тортиб олди. Аҳвол тобора оғирлашиб, Подшо Россияси тақдири хавф остида қолган 1916 йилда эса туркистонлик 21 ёшдан 45 ёшгача бўлган эркаклар мардикорликка олиниб, қора ишларни бажариш учун фронт орти шаҳарларга юборилган. Подшоҳ Россияси ўз тарихининг шундай жиддий бир палласига кирган вақтда чиқа бошлаган икки газета ўз ўқувчиларини фақат Туркистон халқларининг ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётида кечаётган воқеалар билангина эмас, айни пайтда Жаҳон уруши майдонларидаги аҳвол билан, Россиянинг шу урушда кўраётган талофатлари ва чекаётган машаққатлари билан ҳам таништириб борди. Хотин-қизларнинг мусулмон Шарқидаги, аниқроғи, Туркистондаги ачинарли тақдирини яхшилаш йўллари устида бош қотирди. Мактаб ва

мадрасалардаги таълим тизимини янги тарихий-маданий давр талаблари асосида ислоҳ қилиш йўлларини ахтарди... Мазкур газеталарнинг аҳамияти шундаки, “Садои Туркистон” ҳам, “Садои Фарғона” ҳам, аввалги миллий газеталарга қараганда, ўзбек халқи ҳаётининг шу даврдаги ўта муҳим масалалари билан қизиқди ва мақолалар мавзусини эрк ва ҳуррият томон буришга интилди. Агар 1917 йил Февраль инқилобидан кейин тараққийпарварлар Фарғона водийсининг юраги бўлган – Қўқон шаҳрида тўпланиб, Туркистон Мухторият ҳукуматини тузган ва ўзбек халқининг мустақиллиги сари жиддий бир қадам ташлаган бўлсалар, бунда “Садои Туркистон” ва “Садои Фарғона” газеталарида нашр этилган озодлик учун кураш ғоялари, шу ғоялар билан тўйинган публицистик мақолаларнинг аҳамияти катта.

XIX аср охирида Туркистон ўлкасида пайдо бўла бошлаган жадидчилик ҳаракати XX асрнинг 10-йилларида тараққиётининг авж нуқтасига кўтарилди. Мустамлакачилик даври тақозоси билан дунёга келган бу ҳаракат ўзбек халқ тарихига миллий уйғониш ҳаракати сифатида кирди. Жадидлар шу даврда ўлкада содир бўлган барча ижтимоий, сиёсий, маданий ўзгаришларда фаол иштирок этдилар.

Туркистонда сиёсий партиялар фаолиятини ўрганган француз разведкачиси майор Лякоста 1906 йилда ўз мамлакатига йўллаган маълумотномасида: “Туркистон ўлкасидаги энг эътиборли ва келажаги порлоқ сиёсий куч социал демократ (большевик ва меньшевик) лар ёки социал инқилобчилар (эсэрлар), ё кадет ва либераллар эмас, балки ўзбек жадидларидир” [1] – деб ёзади. Чор маъмурияти томонидан Туркистон маҳаллий халқини “жуда қуйи ақлий тараққиёт босқичи”да, “ҳуқуқ, маъмурият, қонун нималигини билмайди, бу уларнинг зарарига хизмат қилади”, деган ғаразли фикрларни бутун дунёга зўр бериб сингдирилаётган бир пайтда ўзбек жадидлари Бухорода “Ёш бухороликлар”, Хивада “Ёш хиваликлар” партияларини ташкил этди. Тошкентда 1913 йили “Турон” жамияти тузилиб, унинг қошида “Турон” кутубхонаси, “Турон” клуби, 1914 йил 19 сентябрда “Нашриёт” ширкати очилди. Бу ташкилотлар ўлкада маърифат ва таълимни ривожлантириш билан бир қаторда жамиятдаги турли иллатларга қарши кураш олиб борди. Улар халқни, миллатни ягона ғоя атрофида бирлаштириш, уларни тараққиёт сари сафарбар этишга хизмат қилди. Ана шу шароитда фаолият курсатган “Садои Туркистон” ва “Садои Фарғона” газеталари ҳам халқнинг дунёқарашини кенгайтириш, сиёсий таффакурини ўстириш вазифаларини бажарди. Албатта, жадид газеталари чор маъмурларининг қатъий цензураси остида иш юритиб, ўз саҳифаларида ўткир сиёсий материалларни бермаслик шарти билангина иш олиб борди.

Бошқа жадид газталарига қараганда, “Садои Туркистон” ва “Садои Фарғона” газеталари ўз саҳифаларида сиёсий хабарларга ҳам кенг ўрин берилгани билан ҳам фарқ қилади. Боиси, Биринчи жаҳон уруши кетаётган бир шароитда халқнинг бу воқеалардан хабардор бўлиши ва давлатнинг ундаги позициясини тушунтириб бериш тарихий даврнинг талаби эди. Жадид газеталарида берилган материалларда Туркистон халқларининг қизиқишлари ва мусулмон дунёсининг урушга бўлган муносабатлари ўз ифодасини топди. Масалан, “Садои Туркистон”нинг 17-сонида “турк-юнон ихтилофи” ҳақида ўқувчиларга батафсил маълумот берди. Унда Туркияга нисбатан Юнонистоннинг таҳдиди, туркларнинг юнон халқига нисбатан “зулми” аслида сиёсий баҳона эканлигига эътибор қаратилди. Россия императорининг Руминия қироли билан учрашуви ҳақидаги маълумотни “Хабарлар” саҳифасининг энг сўнггида берилганлиги ҳам газетанинг маълум фикрини ифодалайди [2]. “Садои Туркистон”нинг 18-сонида берилган “Болқон яна қон истаюр” мақоласида I ва II Болқон уруши воқеалари таҳлил этилади [3]. Ўқувчига воқеликни уқтирар экан, муаллиф Европа мамлакатларининг империалистик манфаатлари деб кўплаб тинч аҳолининг қони бекорга тўкилаётганига, айниқса, уларнинг Туркияга нисбатан нохолис даъволарига тўхталади. “Русия-Туркия” эмас, балки “Туркия-Русия муносабати” деган мақоланинг номи ҳам газетанинг қайси мамлакатга хайрихоҳ эканлигини англатиб туради. Муаллиф унда турк-рус ихтилофлари ҳақида ёзар экан, бу ихтилоф тарихига мурожаат этиб, Россиянинг Константинополга бўлган даъвоси ҳақида ўқувчиларга хабар беради. Айни пайтда икки мамлакат ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг яхшиланаётганлиги билан газетхонларни қутлайди [4].

“Садои Фарғона”нинг 44-сонидаги “Австрия-Сербия ихтилофи” мақоласи ҳам уруш мавзусига бағишланган. Унда ультиматум шартлари, Сербиянинг жавоби, 2-бетида эса тўлиқ уруш ҳаракатлари ҳақида ўқувчиларга батафсил маълумот беради. “Садои Туркистон”нинг 30-сонида босилган “Оврўпа можароси” мақоласида бу урушнинг мавжуд ҳарбий иттифоқлар томонидан амалга оширилган узоқ тайёргарликнинг сўнгги меваси эканлигига, аслида шаҳзода Фердинанднинг ўлими бир баҳона эканлигига эътибор қаратилади. “Садои Туркистон”нинг 32- сонидаги “Муҳорабанинг бориши” мақоласида уруш эндиликда оддий Европа можаросидан жаҳон урушига айланиб бораётганлиги ҳақида хабар беради ва бутун дунё Германияга қарши эканлигини ёзади [5]. “Садои Фаргона”нинг 52-сонидаги Нурийнинг “Оврўпа уруши” мақоласида уруш энди жаҳонинг барча мамлакатларини қамраб олганлиги ва барча катта мамлакатларнинг қуршаб олаётганига эътибор қаратади. Аввалига ўзларини бетараф деб эълон қилган давлатларнинг эндиликда урушга ошиқаётганини ёзади. Эътиборли томони шундаки, муаллиф қардош Туркия мамлакатининг урушга кириши кутилаётганидан ташвишга тушади. У аслида Туркиянинг дўсти йўқ ва унинг бетараф тургани яхши эди, деб хулоса билдиради [6]. “Садои Фарғона” газетасининг 77-сонида “Раннее утро” газетасидан олинган мақола берилган бўлиб, унда Туркиянинг урушга кириши ва унинг ҳарбий аҳволи ҳақида ўқувчиларга батафсил хабар берилади [7]. Бу аввало ўқувчиларнинг талаблари натижаси бўлиб, жаҳон урушида Туркистон халқининг Туркия мамлакатига нисбатан ҳамдард бўлганидан далолат беради.

Умуман, жадид матбуотида атроф мусулмон мамлакатлар, уларнинг аҳволи ҳақида доимий маълумотлар бериб борилган. Масалан, “Садои Туркистон” газетасининг 17-сонидаги “Эрон мустақилми?” мақоласида Эроннинг аҳволи қаламга олиниб, шимолда руслар, жанубда инглизлар ва Марказда ожиз ва иқтидорсиз ярим мустамлака Эрон шоҳининг номигагина мустақил экани ёзилган. Кейинги вақтларда ҳам газета қўшни Эрон ва Қошғар мусулмонларининг уруш шароитидаги аҳволи билан ўз ўқувчиларини таништириб борди [8]. “Садои Фарғона”нинг 82-сонидаги “Тарғиб иона” мақоласида урушнинг инсоният бошига солаётган кулфатлари ҳақида тўхталиб, уруш кечаётган ҳудудларда касалхоналарнинг хароб аҳволда экани хабар қилинади. Аҳолини жабрдийда инсонларга ёрдам тариқасида ионалар йиғишга чақиради. Газетанинг 59-сонида “Қарс мусулмонларининг аҳволи” номли мақола чоп этилган. Унда уруш майдонига айланиб қолган Қарс мусулмонларининг оғир аҳволи ҳақида хабар бериб, барчани уларга ёрдам беришга чақиради. Шунингдек, “Садои Фарғона”нинг 84-сонида “Ҳинд мусулмонларига мурожаат” босилган. Унда

мусулмонларнинг урушга нисбатан позицияси қандай бўлиши кераклиги айтилган. Ислом мамлакатларининг етакчиси бўлган Туркиянинг урушга кириши охир-оқибат унинг зиёнига ўйнаши ва давлатнинг империалистлар томонидан бўлиб олнишига олиб келиши мумкинлиги таъкидланади. Дарҳақиқат, уруш якунланиши билан Туркия ўз ҳудудининг деярли саксон фоизидан айрилган эди. “Садои Фарғона” газетасининг 108-сонида полковник Брокленскийнинг “Биз, Русия ҳукумати, нима сабабдан ва ким билан урушамиз?” мақоласи чоп этилган. Унда муаллиф асосан Русиянинг Болкондаги манфаатларини илгари сурган.

“Садои Туркистон” ва “Садои Фарғона” газеталари саҳифаларида берилган ҳар бир материал, албатта, чор цензураси томонидан синчиклаб ўрганилганидан сўнг нашр этилган. Шу боис, газетанинг шу даврда чиққан айрим сонларида катта-катта жойлар бўш ҳолда қолдирилган. Бу, айрим материалларнинг чор маъмурияти томонидан тақиқланганини билдиради. Энг қизиғи, “Садои Туркистон” ва “Садои Фарғона” газеталари саҳифаларида мажбурият асосида чиқарилган материалларини ҳам кўриш мумкин. Масалан, “Садои Фарғона” газетасининг 94-сонида Н.Данченконинг “Русское слово” газетасидан олинган “Уруш майдонидаги туркманлар” мақоласи чоп қилинган. Муаллиф мақолани туркий йигитларнинг азалдан жасоратли бўлгани, бу “дашт арслонлари”нинг Чингизхон, Амир Темур қўшинларида дунёнинг энг қудратли армияларини барпо этганини эсга олишдан бошлайди. Шундан сўнг туркман йигитларининг туғма баҳодирликларини, отларининг чидамлилиги, сардорларининг оддий аскарлар билан тенг яшашлари ҳамда жангда ягона кучга айланиши ва уларни ҳеч ким енга олмаслигини ёзади. Уларнинг урушдаги интизомини тилга олар экан, ҳатго, немис солдатларига нисбатан ҳам кучли рақиб бўлишини таъкидлайди [9]. Бу материал ҳам мустамлака зулми остида аҳволи забун, миллий армиясидан маҳрум халқнинг ғурурини тиклашга, ақалли кайфиятини кўтаришга қаратилган эди. “Садои Фарғона”нинг 11-сонида “Сардор Акрамдан келган телеграмма” номли хабар йирик ҳарфларда эълон қилинган. Бу ҳам миллий ҳарбий сардор шарафига эҳтиром белгиси эди. “Садои Фарғона”нинг 96-сонида “Инсоният қаҳрамони бетараф қиз” ҳақида ҳикоя қилинади. Мақолада уруш майдонларидаги ҳаёт қаламга олинади ва инсон учун уруш ҳеч қачон фойда келтирмаслиги айтиб ўтилади. Бу, Туркистон жадидларининг урушга нисбатан якдил позициясини ифодалаовчи мақоладир.

“Садои Туркистон” ва “Садои Фарғона” газеталарини ўрганар эканмиз, дунёда кечаётган жараёнларнинг айнан миллий манфаатлар ва интилишлар юзасидан акс эттирганини кузатиш мумкин. Жумладан, жаҳон хабарлари қисмида Японияда татар театри қўйилиши, Японияда мусулмон депутати кабихабарларни ўқиш мумкин [10].

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, “Садои Туркистон” ва “Садои Фарғона” газеталари ўз саҳифаларида сиёсий ахборот учун кенг ўрин ажратган. Бу материаллар асосан Биринчи жаҳон уруши билан боғлиқ бўлса-да, Туркистон жадидларининг маълум мақсадларини ифодалаши билан аҳамиятлидир. Шунингдек, газета материаллари XX аср бошларидаги Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётини ўрганишда ҳам муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Энг аҳамиятли томони жадид матбуотининг бу газеталари ўз даврида халқимизнинг сиёсий онгини, сиёсий маданиятини оширишда бемисл хизмат қилди. Ва кейинчалик илк сиёсий ташкилотлар ва партияларнинг пайдо бўлишида катта роль ўйнади.

Адабиётлар

1. Каримов Н. XX аср бошларидаги тарихий вазият ва жадидчилик харакатининг вужудга келиши / Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Даврий тўплам №1. -Т.: Унивсрситет. 1999, 33-б.
2. Турк юнон ихтилофи . // “Садои Туркистон”. 1914 йил 10 июнь. № 17.
3. Болқон яна қон истаюр. // “Садои Туркистон”. 1914 йил 13 июнь. № 18.
4. Турк-рус муносабати. // “Садои Туркистон”. 1914 йил 13 июнь. № 18;
5. Рус Турк муҳорибаси . // “Садои Туркистон”. 1914 йил 29 октябрь. № 45.
6. Муҳорибанинг бориши. // “Садои Туркистон”. 1914 йил 1 август. № 32;
7.Урушнинг бориши // “Садои Туркистон”. 1914 йил 16 сентябрь. № 40.
8. Нурий. Европа уруши. // “Садои Фарғона”. 1914 Йил 27 август. № 46. № 52. № 53.
9.“Ранний утро” // “Садои Фарғона”. 1914 йил 28 октябрь. № 77.
10. Урушдаги туркманлар // “Садои Фарғона”. 1914 йил 13 декабрь. № 94.
11. Хабарлар // “Садои Туркистон”. 1914 йил 10 июнь. № 17.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада ўтган XX асрнинг бошларидаги сиёсий вазият ва унинг жадид матбуотида ёритилиши ўз аксини топган. Муаллиф мақолада ўтган аср бошларида Туркистонда ва жаҳон миқёсидаги сиёсий эврилишилар, жадид зиёлиларининг бу жараёнларга муносабати, шу мавзуда чоп этилган мақолаларнинг хусусиятлари ҳақида ўз мулоҳазаларини баён қилади. Бу тадқиқотида ўша даврда чоп этилган бир қатор газета ва журналлар ҳамда уларда фаол иштирок этган жадид маърифатпарварларининг фаолияти атрофлича баён этилади.

РЕЗЮМЕ

В этой статье отображается политическая ситуация в начале XX века и её освещение в джадидской литературе. Автор излагает свои взгляды о политических изменениях в Туркестане и в мировом масштабе в начале прошлого века, и особенностях опубликованных на эту тему статьей. В настоящем исследовании подробно освещается деятельность издаваемых в тот период ряда газет и журналов, а также принимавших в ней активное участие джадидов-просветителей.

SUMMARY

This article reflects the political situation at the beginning of the last XX century and its coverage in the press. The author explains his comments about the political developments in Turkestan and around the world at the beginning of the last century, Jadid intelligentsia attitude to these processes, articles’ features published on this topic. A number of newspapers and magazines published in that period, as well as the activities of Jadid enlighteners who actively participated were explained in detail in this research.